

Seyyahların Anlatımıyla Bursa’da İpek

Nezaket Özdemir

Bursa ve ipek, iniş çıkışları olsa da her dönemde yan yana görünen iki değerdir. Bursa’nın Bursa, Osmanlı Beyliği’nin Devlet-i Aliyye olmasının temel taşlarından biri ipek ticaretidir. İpeğin Bursa halkının her dönemdeki en önemli üretim kalemlerinden biri olduğu seyahatnamelerde çok açık bir şekilde görülmektedir.

Orhan Gazi döneminden itibaren izleyebildiğimiz seyyahların ticaret hayatı hakkında verdikleri bilgilerde ipek ticaretini vurgularlar. Bursa’daki ipek ticaretini belgeleyen Kadı Sicilleri’ndeki en eski belge 1478¹ tarihli iken, 1397 yılında Bursa’ya gelen Johann Schiltberger, “...Burada yetiştirilen ipektan Tamasch’da, Kaffer’de ve Türkiye’nin başkenti Wursa’da [Bursa] en âlâsından eşyalar yapıldı. Bu ipek aynı zamanda kaliteli kadifenin yapıldığı Venedik ve Lickcha’ya götürülürdü.” diyerek, Bursa’daki ipekçilik ve dokumacılık faaliyetinin daha eski olduğunu belgelemektedir.² Yine 1432’de Bursa’ya gelen Fransız Bertrandon de la Broquière,³ 1437’de gelen Pero Tafur, isimli İspanyol seyyah,⁴ 1588’de gelen Reinhold Lubennau,⁵ çarşılarında satılan ipeklilerden, baharat ticaretinden, Floransalı ve Cenevizli tüccarların şehirdeki etkinliğinden söz ederler.⁶ 1630 yılında Bursa’ya gelen Vincent Stochove⁷ Bursa’nın İran ile batı ülkeleri arasında gerçekleşen ipek ticaretinde bir geçiş merkezi olduğundan söz ederken, 1640 yılında Evliya Çelebi Bursa’ya seyahatnamesinde kenti “İpek Şehri ve Eski Payitaht”⁸ olarak niteler. 1767’de Bursa’ya gelen Danimarkalı Seyyah Carsten Niebuhr’da seyahatnamesinde “Şehirde ticaret çok gelişmiştir, ham ipek ve ipekli kumaşlar ihraç edilir”⁹ yazarak ipek ticaretini vurgular.

Bu bilgiler seyahatnamelerin önemini bir kez daha göstermektedir. Bursa Kadı Sicillerindeki 1587 tarihli 1777 tarihli iki belge de dutçuluğun Bursa’da yaygın bir iş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Birinci belgede bir arazi satışında “arazi-i hâliyesini ve içinde olan dut ağaçları yaprağını...” derken dut yapraklarını özellikle belirtmek gereği duyulması konuya verilen önemi göstermektedir. İkinci belge ise Orhaneli’de dut bahçelerini kiraya veren kişi karşılığında ipek istemektedir.¹⁰

Bursa halkı için önemli bir gelir kaynağı olan ipek yetiştiriciliğinde kurtçukların beslenmesi büyük ölçüde dut yetiştirilmesini gerektirmektedir. Seyahatnamelerde bu konuya da değinilmiştir. Dalları ve yaprakları daha çok ve besleyici olan “mullicaule” tipi dut özellikle tercih edilmektedir.¹¹ Dalları 2-3 metreye kadar uzayan bu cins dutlar, dutçular tarafından dallarıyla birlikte kesilerek böcekliklere taşınmakta, böylece suyunu ve yeşilliğini kaybetmeyen yapraklar böceklerin daha iyi beslenmesini sağlamaktaydı. Bu dallar daha sonraki koza örme aşamasında da böceklerin tutunmasını sağlayacaktır.¹² Bursa’nın sahip olduğu volkanik arazinin dut yetiştirmek için çok elverişli olduğunu belirten Mehmet Ziya

¹Lowry, Heath W. Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923. s.57.

²Aynı eser.s.58.

³ Aynı eser. s.59.

⁴ Aynı eser. s.60.

⁵ Aynı eser s.132.

⁶Lowry, Heath W. Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923. s.59.

⁷Lowry, Heath W. Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923. s.132.

⁸ Günaydın Nurşen-Raif Kaplanoğlu. Seyahatnamelerde Bursa. s.34.

⁹ Aynı eser. s.72.

¹⁰Dalsar, Fahri. Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik. s.386.

¹¹Mehmed Ziya Bey.Bursa’dan Konya’ya Seyahat. s.131s

¹² Aynı eser. s.132s.

Bey, bölgede 7 çeşit dut ağacı yetiştirildiğini, derelerin, çayların etrafının dut ağaçları ile örtülüp donandığını yazar.¹³ Evliya Çelebi de Bursa'da şehrin kuzeyine doğru geniş bir alana yayılan dutluklardan söz eder.¹⁴ Texier, Bursa'da gördüğü dutluklara seyahatnamesinde yer veren diğer seyyah. Seyahatnamesinde, *"Uludağ'ın etekleri, ipekböceğini besleyen sık dut ağaçları ile tamamen örtülmüştür. Özellikle çok dallı ağaçlar istenir ve tercih edilir. İş bilenler, bunu daha faydalı bulurlar. Çünkü böcekhanede solup bozulmamak için yalnız yaprakları koparmazlar, körpe dalları olduğu gibi keserler. Bu dallar bazen iki, üç metre boyundadır. Bu şekilde yapraklar taze ve örselenmeksizin bütün özü ve kokusuyla gelir; böcekler bu şekilde daha iyi beslenir ve çıkmak istedikleri zaman önce gıdasını içeren bu dallar üzerinde, yerini ve işini(kozasını) kurmak için hazır bir dayanak bulur."*¹⁵ diye yazmaktadır.

1588 yılında Bursa'yı ziyaret eden alman seyyah Reinhold Lubenau, Bursa ipek sanayisini *"...Şehir sakinleri [Bursa'nın] öncelikle ipek ve yün eğirip, dokuyarak, ilaveten altın eğirerek ve biraz da ipek boyacılıkla geçinirler. Her türden güzel desenle pek çok harikulade altın yaldızlı dokumanın yanında çok sayıda daha düşük kalitede giysi de imal ediyorlar. Aynı zamanda [şehirde] muazzam boyahaneler var. Boyahanelerin ipek boyamada dünyada eşi yok"*¹⁶ diye anlatır.

1630'da şehre gelen Vincent Stochove, kumaş ticaretinin yapıldığı Bezestani, *"Basestin veya çarşı, şehir sakinlerinin yoğun ipek ticareti yaptığı, İran'dan gelen büyük miktarda ipekli ve pamuklu kumaşlarla birlikte, farklı ürünlerin de burada toplanıp satılmasından dolayı harikulade ve göz alıcı."*¹⁷ diye tarif eder.

1673 yılında kente gelen Dr. John Covel kentteki tüm gayrimüslimlerin ipekböcekçiliği yaptığını yazar.¹⁸ 1793 yılında Bursa'ya gelen Alman seyyah Ignatz Von Brenner, *"Bursa ticaretinin temelini ham ve işlenmiş ipek oluşturuyor."*¹⁹ dedikten sonra Bursa ve çevresinde yaklaşık 120.000 okka ham ipek üretildiğini ve 700 dokuma tezgâhı bulunduğunu bildirmektedir. 1794 yılında şehri ziyaret eden James Dallaway da Uludağ'ın eteklerinin dutluklarla kaplı olduğunu ve Bursa'nın ipekliler için büyük bir pazar olduğunu yazmaktadır.²⁰

Texier seyahatnamesinde 1830'lu yıllara kadar Bursa'ya gelen seyyahların dile getirmediikleri bir noktaya işaret eder. Dokumacılık sanatını Bursa'ya geldiği 1830'lu yıllarda Lyon'da kullanılan teknoloji ile eşit gördüğünü yazar. Bu durum bize aynı zamanda Bursa'da artık bir dokuma sanayisinin var olduğunu ve bunun Avrupa'daki sanayi kolları ile aynı teknolojiyi kullandıklarını göstermektedir. Bu tarihlerden sonra gelen seyyahların hemen hepsi, ipek fabrikalarından, işçilerden, işçi sorunlarından da söz edecektir.

1855 yılında Bursa'ya gelen Lean Henry Abdolonyme Ubicini, kentteki 9 iplik fabrikasında yılda 50.000 kilo ipek imal edilmekte²¹ olduğunu yazar. 1895 yılında Bursa'yı

¹³ Aynı eser. s.132s.

¹⁴ Lowry, Heath W. Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923. s.67.

¹⁵ Texier, Charles. Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi. Ic.s.203.

¹⁶ Lowry, Heath W. Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923. s.66.

¹⁷ Aynı eser.s.67

¹⁸ Kaygalak, Sevilay. Kapitalizmin Taşrası; 16.Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim. s.105

¹⁹ Aynı eser. s.106.

²⁰ Lowry, Heath W. Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923. s.83

²¹ Günaydın Nurşen-Raif Kaplanoğlu. Seyahatnamelerde Bursa. s.127.

ziyaret eden Fatma Fahrünnisa Hanım ise Mudanya – Bursa arasındaki tren yolculuğunda dikkatini çeken dutlukları “*Tren güzergâhında yedi kudretin iki taraflı zemine döşediği al gelincik çiçekler ile süslü zümrüt renkli halı üzerinde düzenli bir şekilde gayet sık ekilmiş küçük dut ve zeytin ağaçlarından meydana gelmiş ormancıkların gönüllere ferahlık veren manzarası vardı.*” diyerek tarif eder²² ve Setbaşı’nda ziyaret ettiği bir ipek fabrikasındaki izlenimlerini anlatır.

Ekim 1863 tarihli Journal de Constantinople Gazetesi’nde de Bursa’daki ipekçilik hakkında bir yazı çıkar. Yazıda, “*İpek, Bursa Vilayetinin başlıca istihsal merkezidir.*”²³ Dedikten sonra sözü dutluklara getirerek “*...memleketin her tarafında dutluklara tesadüf edilmektedir. Dut ağaçları, tarlalarda, meyve bağlarında ve sair meyve ağaçlarının yerini almıştır...*” denmiştir.²⁴ İpekböceğinin yetiştirilme evrelerinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilen yazıda kadınların ipekböceğinin bakımında üstlendikleri sorumluluğa vurgu yapar. Kadınların ipekböceği larvalarını koyunlarında sakladıklarından, böcekhaneleri gayet temiz tuttuklarından, böcekleri günde üç kez taze yapraklarla beslediklerinden ve hatta geleneksel bazı adetlerden bile söz edilir.²⁵

Bursa’daki ipek fabrikalarından söz eden diğer bir seyyah kente 1864 yılında gelen Georges Perrot,²⁶ seyahatnamesinde kadın işçilere önemli bir bölüm ayırır. Seyyah Bursa’da 35 ipek fabrikası olduğunu belirttikten sonra bu fabrikalarda çalışan Rum, Ermeni, Yahudi ve Türk kadınları kıyaslar. Fabrikalarda çalışan kadınların büyük çoğunluğu Rumdur. İkinci sırada Ermeniler, üçüncü sırada Türk kadınları gelmektedir. Yazın ortalama 14 saat kışın 5-6 saat çalıştıklarını belirterek iş günlerinin güneşe göre hesaplandığını yazar. Ücretleri ortalama günde 7 kuruştur.²⁷ Seyyah Türk kadınlarının, ipek fabrikalarında çalışmalarını önemli bir adım olarak niteler. Fabrikalarda çalışan her 100 kadından 10 tanesinin Türk olması ona göre ümit bile edilmeyecek bir sonuçtur. Çünkü sokakta tamamen kapalı giyinen kadınların burada çalışma ritimlerini olumsuz etkileyecek olan bu giysilerini giymediklerini belirterek, “*Söz konusu örtüyü çıkarma alışkanlığı edinerek, öteki kadınlar gibi yüzleri açık çalışmaya başladılar,*” diyerek “*...köklü görünmelerine rağmen Müslüman ön yargılarının sanıldığı kadar güçlü olmadığını kanıtlıyor. Burada bile yeni gereksinimler yaratıldığı ve verilen örnekler cazip olduğu için töreler köklü değişime uğrayabilirler.*”²⁸ Yorumunu yaptıktan sonra kadınların eski durumları ile yeni davranışlarını kıyaslar. “*On yıl önce bu kadınlar bir yabancıya yüzlerini göstermeye asla razı olmaz ve kocaları bu davranışa izin vermezlerdi. Fakat bugün Türk kadınları Müslüman hükümlerini unutmaya iten bu işe gittikçe daha çok müracaat ediyorlar,*”²⁹ demek kadınların yüzleri açık olmakla birlikte ahlaklı olduklarını ilave etmektedir. Bu da kadınların fabrikalardaki çalışma ortamında davranışlarının genel kabul gördüğünü göstermektedir.

1880 yılında Bursa’yı ziyaret eden Marie de Launay’ın izlenimlerinde de ipek fabrikaları hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Seyahatnamesinde, Bursa’nın tarım, ticaret ve sanayisine ayırdığı bölümünde “*...Bursa’da Avrupa’da olduğu gibi ipek fabrikaları vardır. 100’den fazla ipek fabrikası olup bu fabrikaların çoğunun 40-60 çıkırığı vardır. Bu hesaba göre Bursa fabrikalarında tahminen 5000 çıkırık bulunur. Bunlardan başka Bursa’da ipek*

²²Hanımlara mahsus gazete. 22 Şa’bân 1313 (7 Şubat 1896) Sayı 46, s.5.

²³Journal de Constantinople. Ekim 1863.

²⁴Journal de Constantinople. Ekim 1863.

²⁵Journal de Constantinople. Ekim 1863.

²⁶Günaydın Nurşen-Raif Kaplanoğlu. Seyahatnamelerde Bursa. s.138.

²⁷Günaydın Nurşen-Raif Kaplanoğlu. Seyahatnamelerde Bursa. s.142.

²⁸Günaydın Nurşen-Raif Kaplanoğlu. Seyahatnamelerde Bursa. s.146.

²⁹Günaydın Nurşen-Raif Kaplanoğlu. Seyahatnamelerde Bursa. s.146s.

sarma zanaatı o kadar ilerlemiştir ki, 10 hanede bir çıkırık bulunmakta ve bunların her biri ipek üretmektedir.”³⁰ diye yazar. Bursa sanayisi hakkında çok detaylı bilgilerin aktarıldığı seyahatnamede en büyük fabrikalar ve sahipleri, Osmanlı sarayı için kumaş dokuyan Fabrikay-i Hümayun ve yıllık ipek üretim miktarları hakkında bilgiler de bulunur.

Bursa’ya özel bir görevle gelen Ömer Subhi Bey 1891 yılında yazdığı seyahatnamesinde 1806 yılında ipek böceklerini telef eden bir hastalıktan söz eder. Fransızca bir dergide bu işle uğraşanları büyük ölçüde zarara uğratan hastalık nedeniyle şehirde bulunan 45 fabrikanın ipek kumaş imal etmeyip sadece Lyon’a yaş koza gönderdiklerini okuduğunu, yazar ve ekler “Allah’a şükür olsun ki beş-on seneden beri hastalıktan iz bile kalmamış, ipek ticareti eskisinden daha fazla gelişmiştir.”³¹

1892-1893 yılları Bursa’da iki yıl kalan Mehmet Ziya Bey, “Bursa halkı diğer bazı sanatlarla da uğraşmaktaysa dayegane servet ve ticaret kaynakları ipek dokuması ve pamuk havlularının dokuma ve imaliyle sınırlıdır;³² diyerek kentin ticari potansiyelini ortaya koyar. İpek fabrikalarının durumu hakkında verdiği bilgiler daha ayrıntılıdır. “Bursa’da koza ve ipek imal etmek için 41 adet fabrika mevcut olup günlük 4000 kilo kuru kozayı ipeğe dönüştürür. Bir okka ipek bş kilo kozadan üretildiğine göre bu fabrikalarda günde 1000 ve tatil günleri de dikkate alındığında senede 40.000 okka ipek üretilir.”

Hasan Taib Efendi’nin 1905 yılında yayınlanan “Hatıra ya da Bursa’nın Aynası” isimli kitabında Bursa yerel sanayisinin en temel üretim etkinliğinin ipekböceği yetiştirmek kozasını çıkarmak ve ipekten abâni, mendil, bürümcük, kefyeye gibi kumaşlar dokumak olduğunu yazar.³³ Şehirde koza ve ipek imal etmek üzere buharla hareket eden 41 fabrikada günlük 4000 kilo koza ipeğe dönüştürülmektedir.³⁴ Yine aynı kaynağa göre, Bursa’nın meşhur filatür ipeğinden 1892 senesinde 158.614, 1893 senesinde 180.123, 1894 senesinde 222.243 kg ihracat yapılmıştır.³⁵

Seyahatnamelerden yapılan alıntılarda görülmektedir ki, Bursa ipek için hem transit bir geçiş noktası hem de önemli bir üretim merkeziydi. Halkın büyük bir bölümünün geçim kaynağı olan bu iş kolu Bursa ekonomisinin can damarıydı diyebiliriz.

KAYNAKÇA

Dalsar, Fahri. Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik. İstanbul, 1960, Servet Matbaası. 510s.

Günaydın, Nurşen – Raif Kağlanoğlu, derl. Seyahatnamelerde Bursa. İstanbul, 2000, Bursa Ticaret Borsası. 241s.

Hasan Taib Efendi. Hatıra ya da Bursa’nın Aynası=Hatıra-Yahud-Mir’at-ı Burûsa. Hazırlayan: Mehmet Fatih Birgül. İstanbul, 2007, Bursa İl Özel İdaresi. 231s.

Kaygalak, Sevilay. Kapitalizmin Taşrası; 16.Yüzyıldan 19. Yüzyılda Bursa’da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim. İstanbul, 2008, İletişim Yayınları. 242s.

³⁰Günaydın, Nurşen – Raif Kağlanoğlu, derl. Seyahatnamelerde Bursa. s.158.

³¹ Ömer Subhi. Ömer Subhi Bey’in Bursa Seyahati. s.31.

³²Mehmed Ziya Bey. Bursa’dan Konya’ya Seyahat. s.131

³³Hasan Taib Efendi. Hatıra ya da Bursa’nın Aynası. s.41.

³⁴Aynı eser. s.42.

³⁵Aynı eser. s.42.

Lowry, Heath W. Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923. Çev: Serdar Alper. İstanbul, 2004, Eren Yayıncılık. 189s

Mehmed Ziya Bey. Bursa'dan Konya'ya Seyahat. Hazl: Mehmet Fatih Birgöl-Levent Ali Çanaklı. Ankara 2008, Bursa İl Özel İdaresi. 664s.

Ömer Subhi. Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati. (Hüdavendigâr Vilayetinde Bir hafta Seyahat) Günümüz Diline Çev: Nezaket Özdemir özel koleksiyonu. İstanbul, 2008, Sentez Yayınları. 87s.

Texier, Charles. Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi. III c. Ali Suat, çev. Kâzım Yaşar Koprıman, Latin harflerine aktaran. Musa Yıldız, Sadeleştiren. Ankara, 2002, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı. III c. 482 +512 +559s.